

Богдана КРИСА

РІЗДВЯНІ ТА ВЕЛИКОДНІ ВІРШІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ XVII—XVIII ст.

Українська поезія XVII—XVIII ст. бере початок із християнських писемних джерел. Сліди нових ренесансних віянь накладаються на візантійсько-християнську основу, даючи такі форми художнього мислення, які, незважаючи на свій історизм, заховують лінії майбутнього розвитку. Тим вони й цікаві сьогодні.

Цикли різдвяних і великодніх віршів — це підтвердження двох провідних поетичних тем: Різдва й Воскресіння. Між ними так само багато спільного, як і відмінного. Спільність вказує на генетичну спорідненість цих тем, дуже добре підкреслену в бурлескних віршах: «Христос воскрес, ба, правда, народився!» або «Христос народився, ба, правда, воскрес!»¹.

І Різдво, й Воскресіння — події одного плану. Вони означають перемогу життя над смертю, добра над злом і є у загальному плінні людського життя світлими гаванями людського духу, де радість стає своєрідним християнським обов'язком щодо себе й щодо іншого, де особисте повинно відступати, якщо воно сумне, і посилюватися, якщо воно радісне. Цю особливість І. Франко вважав знаком високої поетичної стійкості, правдивої поезії, «котра розширює добре чуття чоловіка поза рамки тісного егоїзму і доставляє йому тим найчистішу радість».²

І різдвяний, і великодній сюжети розгортаються у двох тональностях: високій і низькій. Як у кожній європейській літературі, питання тут не зводиться до протистояння або до взаємодії «офіційного» й «народного». Мовиться справді про середньовічну культуру в цілому, де можна й потрібно розпізнавати різні рівні й пласти.³ Було б надто спрощено бачити в травестійних чи бурлескних віршах протест проти звичаю вітати впливових осіб своїми творами⁴ і не бачити іманентних законів розвитку

¹ Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші // Українсько-руський архів. — Львів, 1913. — Т. 9. — С. 54, 70. Тексти подаються за першодруком.

² Франко І. Збір. творів: У 50 т. — К., 1980. — Т. 28. — С. 34.

³ Гуревич А. Я. Средневековый мир. Культура безмолвствующего большинства. — М., 1990. — С. 12.

⁴ Михайлогорский. Не лишнее слово о виршах // Киевская старина. — 1888. — Т. 21. — С. 105—106.

літератури. Хоча, очевидно, жанрові закономірності повинні були поглиблюватися тією диференціацією інтересів, «що виразно позначилася в українському громадянстві після Хмельниччини й особливо в другій половині XVIII в.»⁵

«Висока» поезія переважно авторська. Ступінь переживання священної події передбачає таку піднесеність релігійного почуття, в якій губляться лінії традиційного сюжету. Значнішу роль тут відіграє не євангельське оповідання, а душевна рефлексія, що повинна просвітлювати його догматичний зміст. Можливо, тому ця поезія не була надто цікавою для дослідників.

Тепло, з яким автори писали про різдвяні й великодні вірші, стосується в основному «низького» поетичного регістру. Це здебільшого анонімні твори, про авторство яких можемо лише здогадуватися. Серед них виділяється група віршів, у яких релігійний сюжет зберігається до найменших подробиць, але кожна деталь інтерпретується так, що не бачимо, як зауважив П. Житецький, ні церковної регламентації, ні відповідної стриманості, а навпаки, вражає сміливе обходження із сюжетом, що становить святиню християнського чуття. Найцікавіше, здається, спостереження П. Житецького стосується того релігійного ідеалізму, який не боїться свободи слова, тому що ґрунтується на глибокій впевненості у собі, у власній природі. Моральний настрій зрозумілий тут у сенсі ідеї, а не в сенсі обряду⁶.

Значну групу становлять також вірші, в яких із нагоди різдвяних чи великодніх свят у жартівливо-бурлескному тоні переповідаються сюжети школярського життя. Мета цих творів — розвеселити слухачів і одержати відповідну винагороду, недаремно вони дістали назву «утішних» або «нищенських».

Так приблизно можемо визначити те, що є спільним між різдвяними й великодніми віршами. Та є між ними й багато відмінного. Незважаючи на генетичну спорідненість, Різдво і Воскресіння відрізняються між собою драматичною градацією почуттів, вони стоять по різні боки розвитку земного життя — його початку і його закінчення. У зв'язку з цим кожна з тем має свої можливості, що змушує говорити про неї окремо.

Отже, що характерне для української різдвяної поезії XVII—XVIII ст.? Насамперед, очевидно, те, що вона модифікується, відбиваючи зміни як у людському світовідчутті, так і в жанрово-структурних особливостях літератури.

Зміни помітні передусім у розвитку «високої» поезії як найбільш авторської й залежної від процесів окреслення особистості. На цьому рівні простежується генеза жанру, фіксуються процеси переходу від різдвяної драми до вірша й пісні. Виникає відчуття близькості до відповіді на «вічне» питання, яке час від часу постає перед дослідниками давньої поезії: що з чого походить?

Вірші Памви Беринди, як перший за часом різдвяний цикл, ще зберігають залишки драматичного дійства. За «Прологом», у якому автор на-

⁵ Ефремов С. Історія українського письменства.— Київ; Ляйпціг, 1924.— Т. 1.— С. 235.

⁶ Житецький П. Малорусские вирши нравоописательного содержания // Киевская старина.— 1892.— Т. 37— С. 51—52.

магається визначити значення Різдва, і слів другого «отрока», що вводять слухача у різдвяний сюжет, відбувається перехід до розлогого викладу самого сюжету. Цей перехід ледве вгадується у жести-кликанні пастухів. Автор немовби проходить по краю літературної умовності — тут же уточнює, що це не пастухи-самовидці, а лише ті, що зустрічалися з ними. І оскільки вся розповідь ведеться далі від імені пастухів-отроків, звертає на себе увагу спроба пояснити несподіваний дар слова. Світлість, яка обступає при спогляданні божественного дитяти, його матері й названого батька, супроводжується невідомою досі «умѣтностю мови». Це дозволяє привітати не лише новонародженого Бога, пречисту Марію, Йосифа, а й скласти «Пожегнане яслий», «Привѣт до вертепу», «Пожегнане Вифлеема». Таким чином, разом із прощенням людству всіх гріхів прощається йому і «гріх слова», характерний для середньовічної свідомості.

Треба зауважити, що спосіб висловлення має тут неабияке значення. Привітання, приношення дарів відповідає природі свята, чудовність якого полягає в тому, що Бог народився в убогому вертепі. Пречиста вдячно приймає «простые рифмы». І в привітанні царів так само підкреслюється і радість, і страх, і простота:

*И подарки му троякіе отдавали,
Не красномовством ся ведлугъ свѣта баючи
А нѣ ся, якъ кролеве, съ помпою ставячи.⁷*

Крім втілення християнського принципу бідності, як стану більш угодного богів, можемо говорити так само про утвердження принципів нової поетики, які досить широко декларували твори цього періоду. Наприклад, у «Вършах на жалосний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича ренесансне світовідчуття поєднується із виразною реформаційною програмою в галузі поезії.

«Проста мова», «прості рими», «прості ритми» не лише стають прикметними ознаками літературної самосвідомості в плані протиставлення вітчизняної традиції античній спадщині, а й передають характер естетичних уявлень, почуття художньої міри й такту, як це засвідчено у вищезгаданих рядках Памви Беринди. Характерно, що через призму різдвяного сюжету проглядають риси того часу, в якому писався твір, — часу війн, ворогувань, неволі:

*Земля, которая тернье и осет плодила,
Тая нынѣ хлѣб небесный буйно зродила,
Земля, которая вену пляцом была до бою,
Тая ся стала кгрунтом вѣчного покою,
Земля, которая мѣстцем была для вигнанцов,
Тая способна ест для небесных мешканцов.
И которая предѣ тым завше ворогована,
Тая юж покоем вѣчным варована.
О диво, правда, якъ солнце, на землю възшла,
И справедливость зась зѣ неба на землю пришла.⁸*

⁷ Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. — К., 1978. — С. 200.

⁸ Там же. — С. 201.

У різдвяному циклі Памви Беринди відбулося поєднання традиційного різдвяного сюжету з догматичним осмисленням Різдва, що виступає своєрідною «оправою» до епічної частини. Цим можна пояснити до певної міри універсальне значення твору щодо наступного опрацювання теми.

Лінію раціонального осягнення різдвяної події продовжує К. Ставровський, який у «Похвалі на преславний день Рождества нашего Ісуса Христа» прагне своїм «высокопарным і многозрительным умом» винести з глибин небесної премудрості божественну суть Різдва, описуючи її «сладкою мовою под метры»⁹. Ренесансне «самохвальство» автора, що не раз викликало іронію в його дослідників, зокрема в І. Франка, не зменшується перед величчю священного змісту. Навпаки, він вважає свою поетичну майстерність гідною такої поважної теми.

Автор демонструє вміння «коротко звязную реч розпространити, и душѣ людскій утѣшити словом божим». Розпросторювання і розпрозорювання різдвяного смислу носить характер взаємного доповнення, до якого вдаються ті, що виголошують текст. Треба відзначити злагодженість і гармонію, з якою тлумачиться чудовність народження Бога та характер сприйняття цієї події. І хоча автор не вдається до відтворення релігійного сюжету, відчувається, що присутніх об'єднує якраз ідеальне знання цього сюжету.

Наші відомості про книжний різдвяний вірш у його класичному варіанті, на жаль, вичерпуються названими творами. Розуміючи ймовірність доповнень, усе одно важко втриматися від думки, що старі форми зникають, створюючи основу для нового поетичного слова. Ознаки народження такого слова, яке виходить із глибин християнської традиції, бачимо у різдвяних віршах Г. Сковороди.

Насамперед тут характерне безпосереднє звертання до Святого письма, так би мовити, первинна інтерпретація філософського змісту, виокремлення його з традиційного контексту. Автор прагне пояснити лише те, що дає поштовх. Так з-поміж інших різдвяних смислів він виділяє найголовніші для нього зерна: 1) «С нами бог, розумѣйте языцы, сирѣчь: Помаза нас бог духом; Посла духа сына своего в сердца наша» (Піснь 4-я) і 2) «Роди сына своего первенца, и повит его, и положи его в яслѣях» (Піснь 5-я)¹⁰.

Незважаючи на традиційність, різдвяні твори Сковороди дають повне право говорити про вираження в них авторської індивідуальності. А правильніше буде сказати про особливості сквородинівської традиційності, коли в кожній клітині твору присутнє те, що в'яже його з цілісністю художньо-філософської концепції. У нього нема сюжету, нема християнських догм, «він розчинює майже всі християнські догми в символіці»¹¹. Різдво для Сковороди — символ свободи, а свободу може мати лише духовна людина:

*Объщан пророками, отчими нароками,
Рѣшит в послѣдня лѣта печать новаго завѣта,*

⁹ Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. — С. 231.

¹⁰ Сковорода Г. Твори: У 2 т. — К., 1973. — Т. 1. — С. 62, 63.

¹¹ Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. — Варшава, 1934. — С. 185.

*Дух свободи внутрї нас родит,
Веселитися, яко с нами бог!*¹²

У жанровому відношенні його різдвяні твори стоять поміж віршем і піснею. Релігійний зміст тут спрощений до найголовнішого.

Між «високою» й «низькою» різдвяною поезією існують смислові й стильові переходи. Цьому сприяє сама поетика різдвяного сюжету. Зниження, що відповідає одному з філософських смислів Різдва, відкриває шлях до суб'єктивності та імпровізацій як першоумови розвитку літературної теми. У такому плані різдвяний цикл П. Беринди (у його середній частині) можна порівнювати із значною кількістю віршів, де різдвяна тема звучить в іншій, нижчій тональності. Можливість зниження була закладена, наприклад, у вже згаданому привітанні, з яким у вірші П. Беринди отроки-пастухи звертаються до Христа, Марії, Йосифа, ясел, вертепу, Вифлеєму.

Природним є те, що у значній групі творів священний сюжет стикається із життєвою повсякденністю. Радість, яку несе в собі Різдво, — це радість впізнання. Вона полягає в тому, що пізнається більше, ніж було відомо¹³. А відомим було, власне, найбільш доступне, найпростіший життєвий уклад, у якому тепер впізнається сакральний смисл. Поезія свята висвітлюється на тлі щоденності.

У порівнянні з «високою» різдвяною поезією спостерігаємо своєрідну замкненість святкового кола. Проте замкненість тут не є наслідком соціальної адресованості, як це може здатися, а наслідком структурної визначеності цих текстів. І перелік простих імен, і впізнання щоденних турбот — це лише способи окреслення художнього простору, що має свої внутрішні закони, якими він визначається й обмежується. Це, власне, закони гри, якщо гру розуміти як спосіб буття самого твору мистецтва¹⁴. І те, що у різдвяних віршах К. Ставровецького не відчувається такої замкненості, не можна пояснити їх серйозністю, а лише невиробленістю структури, відсутністю того, що називається художнім буттям. У зв'язку з тим, що поважна література не виконує своїх функцій, такі функції перебирає на себе легкий жанр, де момент гри очевидний. Наприклад, «драма слова — називання імені»¹⁵ переживається в українській поезії через реабілітацію простого імені:

*Яким із Яцьком, а третім Мацьком
Несли барана до Христа пана.
Пилип з Макаром ішли там з даром,
Два хліба взяли, Богу отдали,
Гаврило в вічку ослови січку,
А Стах волови приніс полову*¹⁶.

Тут не можна не зауважити руху — туди й назад. «Рух, який, власне, є груо, позбавлений кінцевої мети, відновлюється у безкінечних повторен-

¹² Сковорода Г. Твори: У 2 т. — Т. 1. — С. 63.

¹³ Див: Гадамер Х.-Г. Истина и метод. — М., 1988. — С. 160 — Пер. з нім.

¹⁴ Там же. — С. 147.

¹⁵ Фрейд енберг О. Поэтика сюжета и жанра. — Л., 1936. — С. 104.

¹⁶ Текст подається за статтею: Ж и т е ц к и й П. Малорусские вирши нравоописательного содержания. — С. 46.

нях»¹⁷. Цей рух повинен підкреслити священний зміст Різдва, який розкривається у процесі жертвоприношення і жертвоприйняття.

Замкненість даного просторового кола, відчуття якого дає текст, підкреслює існування іншого, великого кола, окресленого подією Різдва, сяйвом Вифлеємської звізди. Це коло в колі, вони мають спільний центр, який їх об'єднує:

*Звізди бачать короля
далеко од шопи,
б'ють поклони монархове,
яко прості хлопці*¹⁸.

Про виразність ігрового моменту свідчить та зворушлива наївність, з якою не зауважено часових і просторових зміщень. На Україні зима, а в різдвяних віршах Опанас, Яцько, Панько, Протас і підпасач Явтух пасуть вівці:

*Кормок придався зелененький,
були кошари готовенькі,
привіля для всього було.
На тирло було де стати,
Була вода, щоб напувати,
признатсья, все для нас було*¹⁹.

В інтерпретації духовної частини вертепу, з якою, за словами М. Возняка, пов'язана ця група віршів²⁰, відчувається намагання створити ілюзію справжності. А правильніше буде сказати, що ми зустрічаємо тут одну й ту ж дію в реальному і в імажинарному вигляді²¹. Це помітно в спробах індивідуалізувати поведінку Марії і Йосипа. Їх реакція на привітання пастухів відтворюється за принципом — так, як це могло було насправді: пані вітала їх ласкаво, а дідок був ніби невдоволений, і лише після того, як порадився з панею, сказав:

*Ідіть у мір повідайте,
Що се родився Божий Син*²².

Цікаво, що ідея простоти як одна з провідних ідей Різдва зазнає також певної корекції. У поведінці «трьох царів» підкреслюються риси, що повинні відповідати їх статусові:

*А три цари принесли дары
А онъ одъ востока;
Тутъ их поклалы и поздоровлялы
По-письменськи звысока*²³.

¹⁷ Гадамер Х.-Г. Истина и метод.— С. 149.

¹⁸ Возняк М. Історія української літератури.— Львів, 1924.— Т. 3.— С. 270.

¹⁹ Там же.— С. 269.

²⁰ Там же.

²¹ Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра.— С. 59.

²² Возняк М. Історія української літератури.— Т. 3.— С. 270.

²³ Науменко В. К. Литературе рождественских и пасхальных вирш // Киевская старина.— 1988.— Т. 20.— С. 276.

Життєвість цих сцен — не лише умова гри, яка опосередковує зв'язок літературного твору з навколишнім буттям, тобто має медіальне значення. Зрозуміло, що зустрічаємося тут і з дійсністю, і з концепцією цієї дійсності в свідомості²⁴.

Ступінь «зниження», який зауважуємо у тлумаченні різдвяного сюжету, залежить від конкретних місць цього сюжету. Наприклад, з великим задоволенням, із почуттям торжества і справедливості змальовані картини Іродових мук. З цього приводу М. Возняк, шукаючи причин такої зловтіхи, писав: «Маючи протягом усієї своєї історії діло з самими Іродами, від східних кочевників почавши й на слов'янських сусідах скінчивши, не диво, що український нарід вилив свою ненависть бодай на біблійнім Іроді, змальовуючи його крайнє карикатурними рисами»²⁵.

Розвиток різдвяного сюжету, який спостерігаємо, порівнюючи «високу» й «низьку» поезію, має характерну особливість. Ця особливість полягає в тому, що страх, викликаний чудовністю народження Бога, зникає. Розкованість вірша відповідає практичному станові того звільнення, яке настає з Різдом. Якраз звільнення від страху допомагає у святковій картині побачити істинність буття.

Цікаву групу творів становлять вірші-орації, виголошені з нагоди Різдва. Крім згадки про Різдво і святкового настрою, викликаного передчуттям приємного почастунку, вони нічим не пов'язані з різдвяним сюжетом. Проте це не так уже й мало, коли пам'ятати, що образ трапези як образ перемоги життя над смертю — один із основних структурних актів різдвяного смислу. Тут він розгортається в особливому бурлескному плані, який повинен передати невлаштованість і неприкаяність школярського життя, де ходіння «в письмі по коліна» супроводжується вічним відчуттям голоду.

Якщо зважати на те, що «висока» різдвяна поезія — результат того стану світовідчуття, який можна назвати книжним, то школярські вірші-орації передають зворотний бік книжності — холод і голод, відірваність від рідного дому, відчуття сирітства і покинутості. Відповідно до цього образ рідного краю постає як образ найбагатшої і найгарнішої землі:

*Тамъ то, панове, небо низко барзо лежит,
Тилкося на двох кишькахъ, юж печених, держит,
Там жонки, коли собъ в морю хустя перут,
То на небо пранники якъ на камънь кладутъ.
О там то у коморъ мѣсяць наставает.
А в ден ясний на печи слонце спочивает»²⁶*

Характерно, що про тягар «вченості» розповідається в розважальному тоні, який повинен викликати і жаль, і сміх над самим собою, над долею вченої чи радше недовченої людини. Інтерпретується у цих віршах і «дар слова». Бурлескний контекст не заступає тут його високої божественної природи.

Таким чином, якщо ми розглянемо всі твори, присвячені Різду, як одне ціле, як розгортання різдвяного смислу, то матимемо нагоду спостерігати

²⁴ Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра.— С. 59.

²⁵ Возняк М. Історія української літератури.— Т. 3.— С. 272.

²⁶ Возняк М. До історії української вірші і драми. Різдяні й великодні вірші-орації зі збірника кін. XVII— поч. XVIII в.— Львів, 1910.— С. 14—15.

повноту і взаємопов'язаність літературних форм, їх модифікацію та взаємо-перехідність. Ця повнота різдвяної поезії має свою специфіку, свою ви-значеність, але вона переконливо підтверджує одну з основних тенденцій літературного розвитку — тенденцію до всебічного охоплення теми.

* * *

Великодні вірші XVII—XVIII ст., незважаючи на генетичну спорідненість із віршами на тему Різдва, мають характерні особливості, зумовлені он-тологічно, тобто самою природою Воскресіння, що є, за Г. Сковородою, шляхом до «істинної» людини, її справжнім народженням²⁷. Відтак і тема Воскресіння таїть у собі для поезії значніші перспективи, бо дає мож-ливість, з одного боку, охопити повноту земної дороги, а з другого — уявити можливість її продовження.

В авторській ремарці до «Похвали на пресв'ятій день въскресенія Христова» К. Ставровецький зазначає: «Мається мовити поважне. През пять отроков». Зауважимо, що у різдвяній «Похвалі» на поважності автор не наголошує. Навіть на рівні «високої» поезії існує певна диференціація між цими темами, відтінена повагою до мук Спасителя. К. Ставровецький не зраджує своїх принципів і не переповідає євангельського оповідання. Своє завдання він бачить у тому, щоб розкрити смисл Божого воскресіння:

*Викторія его славная и знаменита,
Яко смерть вѣчная, смертю его убита,
И дѣвол крестом его поражен,
И под нозѣ его враг нынѣ подложен*²⁸.

Поет, який був такої високої думки про своє поетичне вміння, чується безсило перед подвигом Христа:

*О Христе, превѣчных чудес Боже,
Кто ж годне висловити може
Чудныи дѣла и добродѣйства твои?
Анѣ аггел, анѣ уста мои*²⁹.

Не можна не бачити, як через зливу риторики пробиваються сліди поетичного чуття:

*Где ти, смерте, жало,
Що въ душах наших лежало?*³⁰

Воскресіння Христове — це надія для тих, хто чесно несе свій хрест. Всезагальну великодню радість вивершує «ідея чину».

Особливо різняться між собою різдвяний і великодній вірші на рівні Г. Сковороди. У різдвяному — ще більше посилюється елемент пасторалі, а тема Воскресіння співвідноситься з драматизмом утвердження особис-тості.

²⁷ Сковорода Г. Твори: У 2. т.— Т. 2.— С. 165.

²⁸ Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст.— С. 275.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.— С. 276.

СЕДМЫИ ОТРОКЪ .

Въ Теофанѣи Хѣоумъ , Крѡлѣве пришлѣ :
И ведѣдѣтъ комѣты , вѣрѣтъ Црѣ нашѣи .

Гдѣ радостю невымѡбною , бѣли знѣти :
И ѡ Прѣтѡи Мѣткѣи , вѣдѣне прикѣти .
Тѣмже і спрѣхомъ кеанѣнмъ , Пѣа прикѣтали :
И по даркѣи мѣ , трѡтѣкѣе ѡ давали .
Не красомѡ вѣвомъса , ведѣдѣтъ свѣта бѣвѣти :
А ѡ бѣдѣи кѣ Крѡлѣви , і помѡно спѣвѣти .
Смѣрною і кѣ смѣртѣльного , Кѣ почитѣли :
И прѣзъ ни , вѣкѣрѣиѣ егѡ значѣли .

И Злѡтъ

*Зерно пшенично в нивах естли согніет,
Внѣшность естли жива, мов плод внутрь цвѣтет.
За один старый клас
В грядущій лѣтнѣй час сторичный даст плод.
Срасны мое ты тѣло, спригвозди на крест;
Пусть буду знѣ не цѣлой, дабы внутрь воскрес,
Пусть внѣшний мой изсхнет,
Да новый внутрь цвѣтет; це смерть животна³¹.*

Традиційні сюжетні лінії витісняє у Г. Сковороди не страстнотерпна риторика, а сюжет власного життя. У його великодніх віршах відбилися глибинні прояви гуманістичних ідей. Це вміння говорити про себе й висловити той сокровений смисл, що відкривається особистим духовним пошуком.

Треба пам'ятати, що українська поезія до Г. Сковороди не заглиблювалася у внутрішній світ людини. Маючи у своєму досвіді те розуміння людського характеру, яке принесло християнство, вона прагнула освятити нові суспільні ідеали — ідеал спільного блага, ідеал рівноцінності з іншими народами, що полягав у досягненні наукових і поетичних вершин. Несвобода щодо внутрішнього «я» була свободою щодо спільних інтересів. Твори, які мали програмне значення для самосвідомості літератури і які можна з певним застереженням назвати героїчними, оскільки в тому чи іншому плані тут закріплюється образ національного героя, давали лише ідеальне відображення. Між такими образами мало суттєвої різниці не те що в різних авторів, а й у літературах різних народів.

Перелом в українській поетичній свідомості засвідчує інтерпретація Г. Сковородою теми Воскресіння насамперед як традиційної теми. Тут треба говорити не лише про ідею безпосередньої присутності, а й безпосередньої участі. Людина не стоїть серед юрби під хрестом, чекаючи кари чи спасіння. Вона сама несе цей хрест, вона сама розп'ята на ньому, вона просить Христа померти саме за неї, і це її особистий зцілитель висить на Голгофі поміж двома злодіями (Сад божественних пісень. Пісні 7-ма і 8-ма). Ціннісна орієнтація й ущільнення світу навколо людини створюють її естетичну реальність³². Ця реальність оперта на уточненні просторово-часових відчуттів, на примиренні простору і часу рухом³³. Є тут знак подвійної символіки кола, на яку звертає увагу Д. Чижевський, і яка означає, що, з одного боку, коловий рух є рух високого, святого, дійсного буття, що не має цілі, мети, потреб поза межами себе самого. З другого боку — це невпинний, невтомний рух обмеженого, недосконалого буття — людської душі, що ніколи не може заспокоїтися, шукаючи та не знаходячи чогось у самій собі³⁴.

Зрештою, образ Воскресіння — це той універсальний образ, з якого починається вся філософія Г. Сковороди. Середньовічній духовності і духовності, детермінованій ідеєю спільного блага, тут протистоїть ідея осо-

³¹ Сковорода Г. Твори: У 2 т.— Т. 1.— С. 65.

³² Див.: Бахтин М. М. Искусство и ответственность // Эстетика словесного творчества.— М., 1979.— С. 163.

³³ Див.: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди.— С. 18.

³⁴ Там же.— С. 33.

бистості з такою напругою власного саморозуміння, яка характерна вже для новоевропейського типу особистості.³⁵

Якщо до Г. Сковороди говоримо про поезію двох шкіл — братської й киево-могилянської, — то його поетична творчість представляє новий тип школи. Це закінчення періоду учнівства й перехід до самоосвіти, індивідуальної роботи духа.

Згадка про школу зобов'язує звернути увагу на ще одну особливість великодньої поезії — присутність у ній, крім високого й низького, ще й середнього регістру, пов'язаного із соціальною практикою. Під знаком Великодня з'явилась низка творів, присвячених особам, які сприяли появі книг. Ця своєрідна новітня обрядовість викликана, здається, не так схильністю до панегіризму, як реальними прикметами часу. Щоправда, і різдвяна поезія зберігала зв'язок із давнім обрядовим величанням, бо віршам П. Беринди передує присвята львівському єпископові Тисаровському³⁶. Проте великодня тема, у якій виразно звучить мотив терпіння, посвяти, більш співзвучна тим труднощам, які були пов'язані з друкуванням книг.

Традиційний релігійний сюжет тут потрібний лише як метафора для підкреслення важливості суспільної події та заслуг певної особи. Степан Беринда, «взявши праць съвершений конець и отпочиненя взявши», звертається із великоднім словом до Єлисея Плетенецького, у якому бачимо спробу на основі громадянської позиції Плетенецьких ствердити до речність знаку хреста в їх родовому гербі³⁷. Ще більше характер середнього регістру підкреслює «Имнологія, си єсть Пѣснословіє, албо пѣснь на день въскресенія господа нашего Іисуса Христа», яку Памво Беринда, Тарасій Земка та інші працівники Києво-Печерської друкарні присвятили Петру Могилі.³⁸ Своєрідність цих віршів виявляється в тому, що їх писали кілька осіб. Багатогранне поняття «книжності» як одне з визначальних у світовідчутті цього часу постає тут у своєму практичному, так би мовити, цеховому значенні.

Семантика Воскресіння своєрідно розкривається у віршах, писаних у веселому тоні. Вони дають підстави говорити і про вірність Біблії³⁹, і про чистоту збереження релігійних правд⁴⁰, а разом з тим відзначити надзвичайно вільне поводження з релігійним сюжетом⁴¹.

Така багатопланова характеристика зумовлена морфологією сюжету й жанру. Маємо, по суті, явище, коли той чи інший смисл не може, з одного боку, реально існувати без конкретної структури, а з другого — сама структура, що становить собою морфологічну основу смислу, дає привід до розшифрування і породжує нове значення.⁴²

³⁵ Баткин Л. М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности.— М., 1989.— С. 137.

³⁶ Жигецкий П. Малорусские вирши правоописательного содержания.— С. 38.

³⁷ Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст.—С. 339.

³⁸ Там же.— С. 359.

³⁹ Михайлогорский. Нелишнее слово о виршах.— С. 105.

⁴⁰ Возняк М. Історія української літератури.— Т. 3.— С. 277.

⁴¹ Драгоманов М. Из історії вірші на Україні // Розвідка Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство.— Львів, 1906.— Т. 3.— С. 115.

⁴² Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра.— С. 118.

Треба зазначити, що великодні вірші цього жанру відзначаються структурною повнотою, тобто наявністю трьох основних структурних актів: дороги (приходу й відходу), боротьби і трапези⁴³. Об'єднані системою смислу, ці акти забезпечують систему його вираження, конкретизацію і стійкість.⁴⁴

Розкованість поетичного слова, з якою тут зустрічаємося, є результатом поліваріантності метафори воскресіння. У різних творах переважає той чи інший мотив, який не виходить за межі великоднього смислу лише тому, що розширює цей смисл.

До найпомітніших ознак такого розширення можемо віднести конкретизацію й розгортання окремих сцен, появу нових персонажів, паралелі між біблійними персонажами і реальними людьми. Це підтверджують спостереження М. Возняка, який пише про мотив возіння дров, уособлення фантазією автора П'ятниці і Понеділка, перевтілення Юди в Буркуна Змирю тощо⁴⁵. Перелік таких явищ можна було б продовжити. У їх відтворенні найбільш помітний вплив «Слова про збурення пекла»⁴⁶, апокрифічного Никодимового євангелія⁴⁷. Варто відзначити, що відомі нам твори помітно відрізняються між собою й засвідчують своєрідність авторської інтерпретації.

Впадає у вічі вертикальна пронизаність великодніх картин з характерною трансцендентною окресленістю того, що поєднує ця вертикаль. Ні пекло, ні рай не співвідносяться з географічним простором так, як, наприклад, картини Різдва.

У нижній частині великодньої вертикалі триває боротьба, що має форму руху, — туди й назад. Це гра злих сил. У вірші, що починається словами «Егда Юда Христа жидам продав»⁴⁸, Люципер посилає по Ісуса Назарянина своїх «безсмертних і пресильних бинарей і трубарей, воєвод своїх вірних». Та вони скоро повертаються. За ними приходить Христос, і Люципер вирішує, «як би нам оце хитріше ізробити, щоб Його душу в небо не пустити». Слуги ж Люципера вважають, що в пеклі Ісуса не треба, «ібо Він не єсть простий чоловік». І в ту хвилину, коли Люципер пробує довести небоженість Христа («Що ж він за Бог, що смерти боявся, І за сребрянні гроші, як простий раб, продався»), Христос «сокрушив на всіх заклепах вирій перед собою». Прихід Христа означає визволення повне й остаточне. Це розуміє Соломон, який лякає немудрого Люципера тим, що Христос ще повернеться.

Перемога добра над злом підкреслена пекельними колами мук:

*Єва згнута була туга отъ злого шайтана,
Сей покуса зльйшій Пруса и Крымского хана.
Мучить дарма, у ныхъ ярма зъ шии не злазили,
Струпъ на плечахъ, бо по печахъ все дрова возили.*

⁴³ Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра.— С. 147.

⁴⁴ Там же.— С. 119.

⁴⁵ Возняк М. Історія української літератури.— Т. 3.— С. 276, 281.

⁴⁶ Там же.— С. 275.

⁴⁷ Драгоманов М. Із історії вірші на Україні.— С. 113.

⁴⁸ Там же.— С. 110—113.

*Зъ ярма-жъ въ хомутъ, зъ узлами кнутъ, дротяныи пугы
З шиш до пять на спинъ знатъ кровавыи смуги*⁴⁹.

Звільнення настає власне тоді, коли розмикається пекельне коло й врятоване людство бачить духовну вертикаль. У загальному потоці вічності все визначає стремління, яке відповідно до законів жанру створює переважно комічний ефект.

*Царъ без племене, безъ роду
Ихавъ верхи межъ народу,
А за нымъ свягый Іафетъ
Нисъ и шаблю и мушкетъ,
Ной старенькій наотпався,
Вытыгъ съ праці — да й заспався;
А премудрый Салиминъ
Задзвонивъ у райскій дзвонъ*⁵⁰

Метафорична структура великоднього смислу породжує наповненість соціальної структури. Різдва́ний сюжет відбувається на найнижчому рівні соціального життя. Пастухи, які розповідають про Різдво, самі могли перебувати у різдвяному колі.

Великодній сюжет забезпечує для автора позицію відчуженості. Її не може змінити земне святкування, яке М. Возняк називає «вершком націоналізації у великодній вірші»⁵¹. Впевненість у тому, що все відбувалося насправді так, дає не ймовірність особистої присутності і не ймовірність паралелі між дійсним буттям і його концепцією у свідомості, а віра, що життя нескінченне. Ця позиція, вмотивована самим великоднім смислом, який нагадує про межу між життям і смертю, забезпечує певну дистанцію, перебування поза сюжетом, те, що М. Бахтін називає «вненаходимістю», і що відповідає одній з головних умов художнього відображення дійсності⁵².

У цій групі великодніх віршів представлено широкий пласт морально-етичних проблем, у якому своєрідно відбивається ментальність епохи. Заслуговує на увагу інтерпретація мудрості як такої, що може і зашкодити, й допомогти, бути від лукавого і нести знак божої волі. В одному з творів, який уже згадувався, Христос, прийшовши в пекло, вважає, що «Соломона ж не треба з собою брати, бо він мусить кріпко-дуже мудрувати». Це втішило Люципера:

*Хоть од Христа я і лиха набрався,
Так за те ж бо мені нині мудріший чоловік остається*⁵³.

Та Соломон зумів все-таки «вимудруватися з пекла».

«У великодній вірші, — писав С. Єфремов, — знаходимо ті бажання, що певне не одну сушили тоді просту голову на Україні. Визволення не тільки тогосвітнє показують нам ці бажання, але й цілком реальне земне визволення от усякого тутешнього лиха»⁵⁴.

⁴⁹ Науменко В. Пасхальня вирша по старой записи// Киевская старина.— 1900.— Т. 21.— С. 19.

⁵⁰ Михайлогорский. Нелишнее слово о виршах.— С. 103.

⁵¹ Возняк М. Історія української літератури.— Т. 3.— С. 278.

⁵² Бахтин М. М. Искусство и ответственность.— С. 175.

⁵³ Драгоманов М. Із історії вірші на Україні.— С. 112.

⁵⁴ Єфремов С. Історія українського письменства.— Т. 1.— С. 235.

У вірші, який запорожці говорили перед Потьомкіним на Великдень 1795 р., однією з найголовніших тем є тема зради й карі за зраду. У муках Юди найстрашніше те, що він ніяк не може позбутися мішка з грішми, що нагадує йому про гріх:

*Въ землю скопавъ, щобъ мѣх пропав,— та окаменѣла,
Посохъ тамъ цвѣтъ, и травы нѣтъ болше не зеленѣла.
Въ водѣ рыбу, мѣхъ изъ глыбу, розпужавъ и раки.
Вирнувъ злий духъ изъ воды сухъ до Юди и паки.
Злюю мару пѣкъ у жару та й не загорѣвся,
Мѣцно по щитѣ чоргомъ подбитѣ, щобъ не розвалився.
А изъ печи впять на плечѣ берется на Юду,
Щобъ зъ тѣмъ мѣшкомъ ходить пѣшкомъ въ пеклѣ
и повсюду⁵⁵.*

Великодні школярські вірші-орації мають багато спільного з різдвяними. До цього спонукає жанр, а також генетична спорідненість різдвяного й великоднього смислів, яку тут підкреслено:

*Христос народился, ба правда, воскрес,
Не дивуйте, панство, щом збрехав, як пес,
Бо человек, коли що в головѣ має,
Хоч би наймудрѣший, то ся помиляє.⁵⁶*

Незважаючи на подібність, різдвяні й великодні вірші доповнюють одні одних навіть у найбільш звиклих картинах школярського життя. Це особливо помітно у збірнику кінця XVII — початку XVIII ст.⁵⁷ Присутність автора — Петра Поповича-Гученського — виявляється у досить помітному виокремленні різдвяної й великодньої теми. До всіх злигод школярського життя Великдень додає загострене відчуття неволі, пов'язане з наближенням весни. Тому найбільша просьба до Христа, щоб росла кропива, щоб ліси були вкриті «листами»:

*Бо вже ся нинѣ школа барзо набридила
А так у турмѣ темной мене посадила⁵⁸.*

«Вѣршѣ на воскресение Христова» з цього збірника примітні поєднанням поважного й жартівливого тонів. У зв'язку з цим М. Возняк писав про цілість духовних інтересів, які захоплювали талановитого школяра⁵⁹. Великодня настроєва поліфонія забезпечувалася тим, що крім прологу й епілогу, ці вірші розповідали 24 «отроки».

До найцікавіших місць твору належить мотив відкуплення від смерті калачем — інтерпретація «хліба» як основного великоднього символу.

Сцена з іншого вірша «нищенського а смішного», у якій зображено, як паски летіли з неба і як школяр не міг їх зловити, демонструє, з одного боку, адекватність розуміння семантики хліба — «життя, що при-

⁵⁵ Науменко В. Пасхальная вирша по старой записи.— С. 19.

⁵⁶ Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші.— Т. 9.— С. 70.

⁵⁷ Возняк М. До історії української вірші і драми...— С. 29.

⁵⁸ Там же.— С. 24.

⁵⁹ Там же.— С. 29.

йшло з неба»⁶⁰. А з другого — художньо-оптичні властивості письма і ставить цей символ в реальний школярський контекст⁶¹.

У пізніші великодні й різдвяні вірші-орації проникає дедалі більше подробиць особистого життя. Ці школярі, які стають на століття старшими, менш вразливі на кривду, нестатки й розлуку. Вони можуть хвалитися своїми пригодами, хорошим даламаном, нарікати на те, що «єдна білоголова ошукала» чи на «першу небіжку», яка «розкоші заживала, завше сьомого дня пастернак з хріном їдала»⁶². На прикладі цих творів, ніяк не детермінованих святковим сюжетом, видно, що система вираження настільки виступає із системи великоднього чи різдвяного смислів, що між ними губиться зв'язок.

На закінчення розмови про великодні вірші XVII—XVIII ст. треба сказати, що тут ще повніше, ніж у творах, присвячених Різдву, проявилася тенденція до повноти інтерпретації літературної теми. Ця тема принесла в поезію глибину художнього світовідчуття і відкрила певні можливості до його вираження.

Загалом різдвяні й великодні вірші XVII—XVIII ст. засвідчують залежність художнього відображення від поетики традиційного сюжету й жанру, а водночас і її універсальність, що на цьому рівні помітна у відкритості перед суспільними й національними проблемами, у тому числі й перед проблемою особистості.

Bohdana KRYSA

CHRISTMAS AND EASTER RHYMES IN UKRAINIAN POETRY OF THE XVII—XVIII CENTURIES

Here an attempt is made to study general laws of development of Ukrainian Christmas and Easter poetry of the XVIIth and XVIIIth centuries which manifest themselves in the tendency towards a full coverage of the literary theme and adequacy of sense interpretation. Along with the dependency on the poetic mode of representing the traditional plot and genre one can find traces of characteristic features of the time which unite Christmas and Easter verses with all the poetry of the period.

⁶⁰ Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра.— С. 56.

⁶¹ Возняк М. До історії української вірші і драми...— С. 26.

⁶² Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші.— С. 49, 69.